

Ramowy scenariusz merytoryczny wystawy, Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskich w Michniowie.

Autor: dr hab. Prof. UJK Jerzy Gapys (IH UJK); dr Tomasz Domański (IPN Kielce)

Uwagi:

- w dokumencie określono rangi istotności/objętości tematów [**R=**] od 1 do 10. (1 oznacza mniejszą wagę zagadnienia, 10 najwyższy i najbardziej obszerny zakres)
- podział tematów na tym etapie nie odnosi się do podziału przestrzeni wystawy.

CEL WYSTAWY – [R-10]

Polska wieś w okresie II wojny światowej i w czasie okupacji¹, zwłaszcza niemieckiej i sowieckiej została poddana polityce eksploatacji, a jej wielu przedstawicieli podlegało również eksterminacji fizycznej, represjom i różnorodnym szykanom. Skala tych zjawisk, a nade wszystko ich bezprecedensowy charakter, obligują potomnych nie tylko do badań, ale też do upamiętnienia tamtych tragicznych lat. Zdarzenia te przez szereg dziesięcioleci „żyły” w pokoleniach, które bezpośrednio doznały kaźni II wojny światowej. Dla tych ludzi pamięć o ofiarach była niejako elementem konstytutywnym ich osobowości i świadomości. Obecnie, w następstwie naturalnych procesów, jak i zaniedbań polityki historycznej, w pamięci zbiorowej społeczeństwa, zwłaszcza młodszej generacji, jedynie na obrzeżach funkcjonuje obraz bohaterskiej, a jednocześnie pełnej męczeństwa polskiej wsi. Od szeregu lat, różne instytucje podejmują badania naukowe, by wydobyć na światło dzienne oraz upamiętnić te tragiczne zdarzenia. Rolą Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskiej w Michniowie było/jest gromadzenie artefaktów, dokumentacji i rozmaitych pamiątek, by przez odpowiednie ich wykorzystanie ukazać odbiorcy obraz martyrologii wsi polskiej doby wojennej. Zasadniczym więc celem tworzonej ekspozycji, nt. *Martyrologii Wsi Polskich* **jest wszechstronne zaprezentowanie wielorakich przejawów martyrologii wsi polskiej w latach 1939-1945**. A martyrologia, rozumiana jako męczeństwo i cierpienie była obecna na rozmaitych polach codzienności wojennej i okupacyjnej. Była ona następstwem konkretnych decyzji władz okupacyjnych (niemieckich i sowieckich) w ramach prowadzonej polityki depopulacji ludności Polski oraz przeobrażeń ustrojowych, w odniesieniu do wsi, głównie w sektorze rolnym. Bezspornie kulminacją tej polityki była eksterminacja fizyczna dokonywana m.in. w ramach osadzenia w obozach koncentracyjnych, w więzieniach, aresztach czy łagrach, pacyfikacji, akcji terrorystycznych i przeciwpartyzanckich oraz spontanicznych lub planowych rzezi ludności polskich

¹ W latach II wojny światowej terytorium II RP było okupowane przez III Rzeszę, ZSRR, Słowację i Litwę. To jednak polityka i działania dwóch okupantów, tj. niemieckiego i sowieckiego spowodowała daleko idące zmiany systemowe i przyniosła eksploatację gospodarczą, represje i ofiary wśród ludności wiejskiej.

wsi (Kresy Wschodnie). Tragicznym dopełnieniem takich działań było codzienne cierpienie i męczeństwo ludności wiejskiej spowodowane tzw. miękkim ludobójstwem (eksterminacja pośrednia). Należy tutaj wymienić m.in. po stronie niemieckiej wysiedlenia i konfiskatę gospodarstw rolnych (też rabunek mienia i dóbr kultury), ambiwalentną politykę własnościową, wysokie podatki, roboty przymusowe, system kontyngentowy, szarwark, reglamentację żywności oraz represje i szykany (kara grzywny, chłosty). W strefie radzieckiej ta codzienność naznaczona była wywłaszczeniem wielkiej własności ziemskiej, deportacjami ludności w głąb ZSRR, gehenną kolektywizacji oraz eksploatacją gospodarczą (m.in. tzw. normy obowiązkowe).

Tak szerokie potraktowanie martyrologii ma swoje uzasadnienie w rzeczywistości wojennej i okupacyjnej. Okupanci bowiem (głównie władze niemieckie) prowadzili działania depopulacyjne, które były obliczone na wiele lat i miały dotknąć jak najszersze rzesze ludności. To one, a nie eksterminacja bezpośrednia (aczkolwiek tragiczna i dramatyczna w skutkach), miały doprowadzić do radykalnego obniżenia liczebności Polaków, w większości przecież mieszkańców wsi. Posunięcia te przynosiły wymierne cierpienia ludności wsi, np. epidemie, niedożywienie, głód, brak odzieży, itd. Przykładowo w 1941 r., w 18 powiatach (ok. 1/3 powiatów GG), obecne było długotrwałe i masowe zjawisko niedożywienia i liczne przypadki śmierci głodowej. Na ogół w tych regionach długie miesiące utrzymywały się ogniska epidemii tyfusu, duru brzuszego, czerwonki i gruźlicy.

Cel zasadniczy ekspozycji, aby był należycie „wydobyty”, zostanie ukazany w szerszym kontekście. Punktem wyjściowym musi być wskazanie sytuacji i specyfiki polskiej wsi w okresie poprzedzającym wybuch wojny czyli w latach II Rzeczypospolitej. Głównie więc położenie materialne i zróżnicowanie społeczne wsi, które rzutowało na politykę okupantów i na postawy ludności wiejskiej. Społeczność wiejska była niejednorodna pod względem społecznym (ziemiaństwo, zamożne chłopstwo, małorolni i bezrolni, inteligencja)², narodowościowym (m.in. Ukraińcy, Białorusini, Niemcy), etnicznym (Łemkowie, Hucułowie, Żydzi) i politycznym. Dla okresu II wojny światowej trzeba zaprezentować nie tylko politykę niemiecką czy sowiecką, ale również całą panoramę wsi w tym czasie. Kontekst wypowiedzi musi uwzględniać również paletę postaw ludności wiejskiej wobec rzeczywistości wojennej i codzienności okupacyjnej, m.in. opór cywilny i zbrojny.

Ekspozycja ta, poza upamiętnieniem będzie spełniać też rolę edukacyjną, należy więc sięgnąć po najnowsze osiągnięcia w zakresie środków muzealnego przekazu, by w ten sposób ubogacić i urozmaicić prezentowane treści. Współczesny odbiorca, nastawiony jest w dużej mierze na przekaz

² Kwestie pojęcia wsi podejmiemy nieco niżej

oparty na krótkim komunikacie, dlatego ten musi być precyzyjny, a jednocześnie sugestywny. Toteż ekspozycja w swej warstwie graficznej, winna zawierać celową scenografię, fotografię wielkoformatową, animacje komputerowe (mapy interaktywne), dostęp do linków internetowych, (przeglądarki, rozszerzacz), a w warstwie audiowizualnej – krótkie tematyczne filmy i dźwiękowe zapisy relacji świadków tamtych zdarzeń.

Przewodnie hasło wystawy brzmi: „**Żyjemy i Pamiętamy**”, zostało ono ustalone i zaakceptowane przez czynniki decyzyjne Mauzoleum i wykonawcę projektu, i wyraża konkretne przesłanie ideowe. Hasło to informuje, że pokolenie wojenne mimo trudnych czasów, naznaczonych męczeństwem, cierpieniem i śmiercią, przetrwało. Przeżyło, przetrwało dzięki wspólnocie, wzajemnej pomocy, własnej odwadze, trwaniu w gospodarstwach oraz podejmując opór i walkę zbrojną. My jako spadkobiercy tego etosu, jesteśmy zobowiązani nie tylko o tym pamiętać, ale upamiętnić tamto pokolenie. Upamiętnić, to nie znaczy rozpamiętywać bolesną przeszłość (choć dla rodzin najbardziej doświadczonych ten aspekt może być nadal dominujący), ale na tym fundamencie budować własną tożsamość. Głęboka formacja, w tym przypadku oparta na konkretnych „wartościach” (wolność, wspólnotowość, odwaga, walka) może umożliwić zracjonalizowanie wyborów życiowych, bo oparta jest na empirycznie sprawdzonych w historii postawach. Należy też zwrócić uwagę na fakt, że bolesne doświadczenia wsi polskiej pod okupacją niemiecką i sowiecką, w związku ze zmianami kulturowymi i społecznymi w następnych dziesięcioleciach, migracją znacznej części społeczeństwa ze wsi do miast, są w istocie dziedzictwem większości współczesnych Polaków.

Podsumowując powyższe refleksje, należy stwierdzić, że wystawa ma upamiętniać (zarówno poległych, jak i tych którzy przeżyli wojnę) oraz edukować współczesne i przyszłe pokolenia, podając wiedzę o tragedii ludności wsi polskich w okresie II wojny światowej. Treści muszą zostać tak zaprezentowane (werbalnie i wizualnie), by skłaniać odbiorcę do refleksji w kierunku wykorzystania tych doświadczeń w życiu indywidualnym i zbiorowym.

Przesłanie wystawy, czyli „**Żyjemy i Pamiętamy**”, oddaje w pełni realia wojny i okupacji, dlatego też stało się kryterium porządkującym układ i treści wystawy. Ukazanie martyrologii (a w zasadzie różnych jej form), jako kulminacji polityki wobec wsi, musi być dopełnione (obudowane) poprzez szeroki kontekst polityki eksploatacji przy jednoczesnej prezentacji oporu i walki wsi o przetrwanie. Nie może być to jedynie tło, szeroka panorama wsi, ale całościowe ujęcie zagadnienia ponieważ eksploatacja oraz opór i walka stanowiła istotę dziejów polskiej wsi w dobie okupacji. By tę obudowę uzyskać zastosowano układ rzeczowy (problemowy).

POJĘCIE, ZAKRES TERYTORIALNY I CHRONOLOGICZNY

1. Pojęcie wsi – [R-10]

Istotnym zagadnieniem, które należy rozstrzygnąć dla spójności ekspozycji, jest zdefiniowanie tytułowej wsi. W dotychczasowej, a szczególnie w powojennej (peerelowskiej) historiografii - wieś w dobie przedwojennej i okupacyjnej definiowana była według paradygmatu klasowego (kategoria ekonomiczna) - własność środków produkcji i praca, zresztą stosowanego niekonsekwentnie. Dlatego też w tamtych latach wieś - wieś polska to przede wszystkim ludność chłopska. Zasadniczym kryterium przynależności do chłopstwa było posiadanie gospodarstwa i własnoręczna praca/uprawa roli. Ówczesna metodologia, mimo istnienia związku, np. ziemiaństwa z własnością ziemi, ze względu na ideologizację badań historycznych, wyrzuciła tę warstwę poza nawias badań. W związku z tym przez całe minione dziesięciolecie, wysiłek podjęty przez instytucje zajmujące się dokumentowaniem martyrologii wsi, nakierowany był na gromadzenie artefaktów, fotografii, przekazów źródłowych i pamiątek – dotyczących tylko i wyłącznie chłopstwa. Ten fakt, ze względu na brak bezpośrednich świadków (pokolenie odeszło) utrudnia obecnie odtworzenie martyrologii środowiska ziemiańskiego, choć w tym względzie dysponujemy całościowym opracowaniem Krzysztofa Jasiewicza³. Instytucje te, jednak w ograniczonym zakresie dysponują artefaktami, które albo są przetrzymywane jako pamiątki w domach rodzinnych, względnie stanowią kolekcje w różnych muzeach przejęte w okresie powojennym.

Konstatując powyższe można stwierdzić, że wg ustaleń naukowych sensu stricto wieś ówczesną stanowiło i ziemiaństwo (wielka własność ziemską) i chłopstwo (drobna własność ziemską). Były to więc grupy społeczne, których głównym źródłem utrzymania był rodzinny warsztat rolny (gospodarstwo chłopskie, majątek ziemiański) oraz praca w gospodarstwie (własnoręczna uprawa roli, zarządzanie folwarkiem). Ponadto w sensie społecznym te dwie grupy rolników łączył wspólny etos. Wprawdzie dzielił ich status materialny, styl życia, prestiż społeczny, poziom wykształcenia i metody uprawy, to jednak ziemianie i chłopcy dzielali to samo przywiązanie do ziemi, tradycji i religii. Co istotne, obie te grupy żyły w swoistej koegzystencji, to m.in. ze wsi rekrutowali się pracownicy w folwarkach, a chłopcy nadal, mimo zachodzących przemian, traktowali dwór jako miejsce różnorodnej pomocy i organizatora lub współpracownika w przedsięwzięciach dotyczących wsi.

Jednak społeczność wiejska to nieco szersze pojęcie, dlatego stosując kryteria dodatkowe trzeba zaliczyć do tej społeczności i te grupy, które zamieszkiwały wieś. Trudno zaliczyć do społeczności wiejskiej osoby tylko z racji samego zamieszkania (przestrzeń geograficzna,

³ K Jasiewicz, *Lista strat ziemiaństwa polskiego 1939-1956*, Warszawa 1996.

przynależność administracyjna), które uprawiając zajęcia pozarolnicze (rzemiosło, handel, szkoła, urząd, parafia), były bardzo odległe mentalnie od „wsi”. Trzeba wykazać ich związek ze wsią, nie tylko przestrzenny, ale choćby gospodarczy czy społeczny. Grupy te, nie tworząc integralnej wspólnoty, pozostawały w funkcji do wsi, czyli ich praca/działalność miała charakter usługowy wobec wsi (np. rzemieślnicy, kupcy, nauczyciele), obserwowane były interakcje gospodarcze i społeczne. Inną kategorię stanowią księża, których ze względu na przynależność do wspólnoty parafialnej, łączyła więź szczególna, wzmacniana jeszcze autorytetem urzędu kapłańskiego, który w społeczności wiejskiej miał charakter niekiedy bezwarunkowy. Wynikało to z owego przywiązania do religii i uznania za własne - dziedziczenie przez następców wspólnego z gospodarstwem - norm nauczania katolickiego, na wschodzie też prawosławnego. Przy czym niejednokrotnie także księża katolicy mieli własne gospodarstwa plebańskie. Ta interakcja, obok wspólnoty zamieszkiwania (przestrzeń geograficzna, przynależność administracyjna), pozwala zaliczyć te grupy do szeroko pojmowanej społeczności wiejskiej. Ludność małomiasteczkową, mimo że pozostawała w interakcjach ze wsią, ze względu na brak wspólnoty przestrzenno-administracyjnej nie można zaliczyć do społeczności wiejskiej. Będzie jednak ten wątek obecny na tyle, na ile mieszkańcy wsi uczestniczyli w tragicznych zdarzeniach w tej przestrzeni.

2. Zakres chronologiczny –[R-5]

Zakres chronologiczny ekspozycji głównej obejmuje zasadniczo lata trwania II wojny światowej na ziemiach polskich, tj. od 1 września 1939 r. (najazd niemiecki na Polskę) do marca 1945 r. (wyparcie Niemców z terytorium II RP). Takie cezurę uzasadnia z jednej strony wybuch II wojny światowej, z drugiej zaś zakończenie działań zbrojnych i okupacji w Polsce. Należy jednak nadmienić, że okupacja czy wojna w zależności do obszarów, kończyła się w różnym czasie. Tuż przed odejściem Niemców, obserwowano wzmożoną akcję rabunkową zasobów ekonomicznych wsi. Na terenie Polski centralnej zakończyła się w miesiącach zimowych 1945 r., a na wschodzie (Kresy Wschodnie i Małopolska Wschodnia) już latem 1944 r. W kontekście wystawy jest to o tyle ważne, iż wraz z wypieraniem Niemców, zmieniał się status ludności podbitej. Przestało obowiązywać prawo okupacyjne, nastawała nowa jakość w stosunkach gospodarczych i społecznych, mimo że wojna w Europie i świecie trwała nadal. Dlatego też wystawa zasadnicza winna zakończyć się właśnie na momencie wyparcia przez wojska radzieckie Niemców. Instalowanie nowej władzy i towarzyszące jej procesy i zjawiska, to już odrębne zagadnienie, na odrębną wystawę.

W związku z koniecznością ukazania szerszego kontekstu wystawy, ekspozycja/wątek wprowadzający – wieś w okresie II Rzeczypospolitej, narracja obejmuje też okres międzywojenny, w ten sposób celowo zostaje przekroczona cezura początkowa wystawy. Z drugiej strony

upamiętnienie oraz ekspozycja traktująca o odpowiedzialności sprawców zbrodni wykracza poza końcową cezurę, co jest uzasadnione celem/przesłaniem wystawy – „Żyjemy i pamiętamy”. Niemniej ekspozycja zasadnicza, martyrologia wsi, mieści się w opisanych wyżej cezurach chronologicznych.

3. Zakres terytorialny [R-5]

Zakres terytorialny wystawy obejmuje terytorium II RP (wątek wprowadzający – wieś II RP), a ekspozycja główna - terytoria okupowanej Polski w latach 1939-1945. Przedstawienie dziejów administracyjnych jest bardzo istotne w kontekście celów wystawy, bowiem w zależności od przynależności administracyjnej i statusu jakie zajmowały poszczególne okupowane ziemie polskie w ramach systemu okupacyjnego, podlegały zróżnicowanej polityce ekonomicznej, ludnościowej i społecznej. Zależało to od generalnych celów jakie przyświecały okupantom oraz od celów wyznaczonym poszczególnym prowincjom/dzielnicom okupowanej Polski. Ziemie Wcielone i GG miały dostarczać żywności, siły roboczej i surowców. Poza tym tereny włączone do III Rzeszy stać miały się w ciągu paru lat dzielnicą rdzennie niemiecką (silnie zintegrowane gospodarczo z Rzeszą), GG po zwycięskiej wojnie, Kresy Wschodnie (Ziemie Wschodnie) zaś w ramach realizacji tzw. General Ost Plan. Stąd różnicowanie skali działań i metod ze strony okupanta. W strefie radzieckiej celem była sowietyzacja tych dzielnic czyli takie przekształcenia ustrojowe, społeczne i gospodarcze, by stworzyć bazę pod budowę komunizmu. Dlatego też inna była sytuacja chłopstwa i ziemiaństwa polskiego na ziemiach wcielonych (konfiskata warsztatów rolnych, wysiedlenia, eksterminacja, deportacje od obozów), w strefie okupacji radzieckiej (wywłaszczenie ziemiaństwa, początki kolektywizacji wsi i sowietyzacja), i jeszcze inna w Generalnym Gubernatorstwie (początkowo polityka preferencji, ale i eksploatacja, represje i eksterminacja).

I. **WPROWADZENIE** do wystawy zasadniczej.

1. Wieś polska w okresie II Rzeczypospolitej – wątek wprowadzający. [R-6]

Ekspozycja ta ma za zadanie wprowadzić odbiorcę w tematykę wystawy głównej. Dlatego też narracja winna objąć wiele aspektów, które docelowo wpływały również na położenie wsi polskiej w okresie wojny i okupacji. W jakiej mierze sytuacja ta wymuszała również posunięcia okupantów wobec wsi. Należy wskazać następujące zagadnienia:

a) Liczebność, struktura agrarna i zróżnicowanie społeczne wsi w latach 1918-1939. –

Na bazie spisów powszechnych z 1921 i 1931 roku, oraz danych szacunkowych z 1938 (1939 r.) wskazanie ogólnej liczebności społeczności chłopskiej i ziemiaństwa; zaprezentowanie liczby

właściciele – głów warsztatów rolnych oraz odsetka czynnych zawodowo w rolnictwie obywateli polskich. Wskazanie na strukturę agrarną polskiej wsi - rozdrobnienie wsi (zwłaszcza w Polsce centralnej i Małopolsce Zachodniej), z drugiej koncentracja ziemi w ręku ziemian - w związku z tym silne napięcia społeczne i polityczne na tle parcelacji. Z tej struktury wynikało silne zróżnicowanie społeczne wsi – stosunkowo zasobne ziemiaństwo (choć wewnętrznie silnie zróżnicowane), i mniej zamożne, choć jeszcze bardziej zróżnicowane chłopstwo. **Informacja wynikowa** → Polska, to kraj z dużym odsetkiem ludności rolniczej; wadliwa struktura agrarna rolnictwa → wysoki odsetek gospodarstw karłowatych i stosunkowo duży stopień koncentracji ziemi w ręku obywateli ziemskich; To też narastający antagonizm między ziemiaństwem i chłopstwem na tle parcelacji – podsycany głodem ziemi. To wieś pełna kontrastów ekonomicznych i społecznych.

b) Zróżnicowanie narodowościowe, etniczne i religijne wsi polskiej.

Wieś polska w okresie międzywojennym w większości zamieszkała była przez ludność polską. Choć, zwłaszcza na wschodzie i częściowo na zachodzie, notowano duży odsetek mniejszości narodowych. W dzielnicach centralnych i w znacznej części zachodnich dominowali Polacy, na wschodzie zwartą populację tworzyli zaś Ukraińcy i Białorusini. Głównie na Pomorzu i Górnym Śląsku w zwartych grupach zamieszkiwali Niemcy. Ludność żydowska w centrum i na wschodzie na wsi stanowiła ledwie niewielki odsetek ludności chłopskiej. Lokalnie o charakterze wsi, decydowały też grupy etniczne, np. Hucułowie, Łemkowie. W ogólności podział religijny pokrywał się z narodowościowym, na ogół chłop - katolik był Polakiem, Ukrainiec grekokatolikiem, a Białorusin – prawosławnym. Zróżnicowanie narodowościowe II RP skutkowało następnie w latach II wojny światowej zaangażowaniem tychże mniejszości, przede wszystkim niemieckiej i ukraińskiej, w działania antypolskie. **Informacja wynikowa** → Trzon polskiej wsi stanowiła ludność wiejska pochodzenia polskiego, choć na wschodzie, w mniejszym stopniu na zachodzie, zamieszkiwały zwarte grupy mniejszości narodowych, na ogół też różniących się wyznaniem, lokalnie o charakterze wsi decydowały grupy etniczne. Z kolei w okresie II wojny postawy niektórych mniejszości narodowych wpływały na realizację przez okupantów polityki eksterminacji wsi polskiej.

b) Sytuacja ekonomiczna, położenie materialne i zróżnicowane cywilizacyjne wsi.

Okres międzywojenny to bardzo trudne lata dla polskiego rolnictwa. Podejmowane próby przezwyciężenia zaszłości historycznych, nie powiodły się. Zostały utrwalone różnice cywilizacyjne - poziom życia, dochodowość gospodarstw, kultura rolna były odmienne w zależności od dzielnic

Polski. Szczególnie długotrwałe skutki pozostawiła w sektorze rolnym zapaść doby wielkiego kryzysu oraz skutki polityki rolnej rządów sanacyjnych (nadmierny fiskalizm, brak strukturalnych rozwiązań, rozwiązania siłowe, itd.). **Informacja wynikowa** → wieś polska wchodziła w okres wojny osłabiona ekonomicznie i silnie zróżnicowana pod względem rozwoju cywilizacyjnego - zacofana i biedna wieś na wschodzie i centrum oraz zamożna i „nowoczesna” na zachodzie. To rzutowało na politykę okupantów, zwłaszcza niemieckiego, oraz na postawy ludności rolniczej na zarysowującą się koniunkturę rolną na początku okupacji.

c) Mozaika polityczna wsi.

Wieś polska, ze względu na ogromne różnice ekonomiczne i dysproporcje społeczne, była silnie rozdrobniona politycznie. Ziemianie z racji własnej odrębności społecznej i kulturową sympatyzowali z ruchem konserwatywnym i narodowym, które stały na straży zachowania własności folwarcznej. Do najważniejszych ośrodków konserwatywnych należała SPN, NCHSL, SZ, Podolacy, środowisko tzw. Żubrów Wileńskich. Ziemianie do 1926 roku opierali się głównie na ND, potem zaś część udzieliła poparcia obozowi sanacyjnemu, które konserwatywne weszły nawet do BBWR. Na drugim biegunie, biedniejsza część wsi sympatyzowała z lewicowym odłamek ruchu ludowego m.in. SCH, PSL „Wyzwoleniem”. Zamożniejsze chłopstwo swoje kalkulacje polityczne opierało na PSL „Piast” i częściowo na ND. **Informacja wynikowa** → Polska wieś była rozbita politycznie, nie tylko w relacji ziemiaństwo – chłopstwo, ale też w obrębie własnych społeczności. To rozbitcie w okresie wojny będzie przejawiało się, głównie w tworzeniu wizji przyszłej Polski, a nade wszystko tradycje polityczne zdecydują o organizowaniu oporu cywilnego i przynależności organizacyjnej do podziemia zbrojnego na wsi polskiej (AK, BCH, NSZ, itd.).

d) Michniów i wieś kielecka w okresie dwudziestolecia międzywojennego.

Wieś Kielecczyzny (rozumianej jako część dystryktu radomskiego położona w widłach Wisły i Pilicy) okresu międzywojennego ze względu na późniejsze wydarzenia; masowy terror w czasie okupacji, pacyfikację Michniowa i budowę Mauzoleum Martyrologii Wsi zasługują niewątpliwie na wyróżnienie i zaakcentowanie w niniejszym scenariuszu. W okresie dwudziestolecia (poza warstwą właścicieli ziemskich) na wsi kieleckiej, zwłaszcza w środkowej części, dominowała zacofana struktura rolna z przewagą niewielkich gospodarstw⁴ i przerostem zatrudnienia w rolnictwie. Wyznaniem zdecydowanej większości mieszkańców był katolicyzm, a poglądy polityczne niezwykle zróżnicowane, Te zjawiska bardzo mocno rzutowały następnie na los wsi w okresie okupacji. Poglądy polityczne wpływały na akces do konspiracji określonego rodzaju, a drenaż środków

⁴ Ogólnie na Kielecczyźnie gospodarstw do 2 ha było 56.5 tys., co stanowiło 21.3% ogółu.

żywnościowych zaprowadzony przez Niemców prowadził do niedożywienia i głodu. Wieś dodatkowo musiała wyżywić rzesze wysiedleńców. To wszystko w połączeniu z tradycjami walk o niepodległość wpływało na aktywizację i postawy mieszkańców wsi kieleckiej w okresie okupacji.

Na tym tle Michniów był niczym nie wyróżniającą się wioską centralnej Kielecczyzny. W Michniowie także dominowały małe gospodarstwa (ich odsetek w stosunku do Kielecczyzny był jeszcze wyższy), a piaszczysta i kamienista ziemia dawała słabe plony. Stąd też mieszkańcy Michniowa zwykle posiadali dodatkowe zawody, pracując jako drwale, cieśle lub też jako robotnicy w zakładach pobliskiego Suchedniowa, m. in. w fabryce naczyń kamionkowych Antoniego Wędrychowskiego, Suchedniowskiej Hucie Ludwików czy Państwowej Fabryce Amunicji w Skarżysku. Źródła dodatkowych dochodów stanowiło także pszczelarstwo. W okresie międzywojennym w Michniowie rozwijało się także życie społeczno-kulturalne w postaci Związku Strzeleckiego „Strzelec”, Ochotniczej Straży Pożarnej, Młodzieżowej Akcji Katolickiej parafii Wzdół, Koła Gospodyń oraz Żeńskiej Drużyny Samarytańsko-Pożarniczej. Wszyscy Michniowianie byli katolikami o różnych poglądach politycznych (m. in. SL, BBWR) **Informacja wynikowa** → Wieś kielecka i Michniów w okresie dwudziestolecia nie odbiegały swoją strukturą, sympatiami politycznymi od pozostałej części wsi centralnych ziem polskich. Zakorzenione były natomiast tutaj tradycje walk powstańczych i partyzanckich z okresu Powstania Styczniowego, czemu dodatkowo sprzyjało położenie terenu oraz wysokie zalesienie terenu.

II. ZASADNICZA CZĘŚĆ EKSPOZYCJI (A).

1. Wrzesień 1939 roku na wsi polskiej. –[R-8]

Wydzielenie okresu Września jako odrębnego zagadnienia wystawienniczego (opierając się na przesłankach metodologicznych, obejmuje on okres od wybuchu wojny i sprawowania władzy przez wojska okupacyjne, aż po utworzenie okupacyjnych jednostek administracyjnych i zorganizowanie aparatu rolnego i porządkowego), jest niezbędny. Wynika to z faktu, iż w tym czasie miały miejsce zjawiska i procesy, które rzutowały na dalsze lata okupacji.

a) wojna obronna.

W kontekście całej okupacji bardzo istotne znaczenie miał sam przebieg wojny obronnej (krótki zarys działań zbrojnych), a w zasadzie jej skutki. Z jednej strony bohaterska postawa żołnierza polskiego w większości przecież chłopca (również pomoc wsi dla armii), z drugiej zaś szybka dezintegracja i destabilizacja struktur państwowych, gwałtowna i niespodziewana klęska armii. Szok psychiczny z tego tytułu, czyli tzw. syndrom września (nie tylko na wsi), skutkowałam polaryzacją

postaw. Z jednej strony bohaterstwo (tworzenie zrębów konspiracji zbrojnej i politycznej i działania „epigonów wojny obronnej” (zwane też w dawnej historiografii partyzantką powrześniową> vide Hubal i inni), z drugiej zaś obojętność, nastroje i zachowania kapitulancie, a nawet na marginesie przejawy akceptacji poczynań gospodarczych okupanta niemieckiego (wysoka koniunktura rolna), **Informacja wynikowa** → gwałtowny i niespodziewany przebieg wojny, szok nad klęską państwa oraz cała paleta postaw, od obywatelskiej (udział w działaniach zbrojnych, pomoc rzeczowa wsi armii i uciekinierom, początki konspiracji i partyzantka powrześniowa), przez obojętność i na marginesie sympatyzowanie z okupantem niemieckim (koniunktura rolna).

b) Aspekt gospodarczy września 1939 roku. –

W tym okresie doszło na wsi do strat na skutek działań zbrojnych (większe w obrębie frontu), tj. zniszczenia w infrastrukturze publicznej (drogi, mosty, budynki użyteczności publicznej, świątynie), zniszczenia nieruchomości (budynki gospodarcze i mieszkalne – mniejsze u wielkiej własności ziemskiej) oraz rabunek mienia ruchomego (inwentarz martwy, żywy) i grabież dóbr kultury wsi. Rabunek został dokonany przez wrogie armie, a na zachodzie i wschodzie również przez mniejszości narodowe (duża skala na Zachodzie Polski i na Kresach Wschodnich – większe straty we dworach). **Informacja wynikowa** → zniszczenia i straty na wsi to skutek nie tylko działań wojennych, ale również świadomych poczynań działań najeźdźców oraz zachowań i postaw ludności (głównie mniejszości). Straty te były zróżnicowane regionalnie ze względu na plany długofalowe najeźdźców.

c) Aspekt demograficzno-społeczna.

Agresja niemiecka rozpoczęła masowy exodus ludności cywilnej z terenów błyskawicznie opanowywanych przez Wehrmacht w kierunku centralnych i wschodnich obszarów państwa polskiego. Dla części uchodźców była to paniczna ucieczka, a dla innych chęć dostania się za Wisłę i Bug celem kontynuowania walki. Zjawisku temu towarzyszyła pomoc ze strony miejscowej ludności, ale i proceder kradzieży dokonywanych tak przez miejscowych, jak i uciekinierów, głównie na wsi w Polsce centralnej. Ważne jest to z jednej strony w kontekście strat wojennych (kolumny pieszych i środki lokomocji były ostrzeliwane przez Luftwaffe), jak i długofalowo w odniesieniu do bandytyzmu lat późniejszych. Czas działań zbrojnych i rządów wojskowych (Wehrmachtu i Armii Czerwonej) to również okres eksterminacji mieszkańców wsi. Na zachodzie planowe i metodyczne egzekucje (dokonywane przez: SS, Grupy Operacyjne Policji Bezpieczeństwa, rekrutujący się z przedwojennej mniejszości niemieckiej w Polsce - Selbstschutz, Wehrmacht) przedstawicieli warstwy przywódczej (ziemiaństwa, duchownych, działaczy społecznych i liderów politycznych, również tych pochodzenia chłopskiego). Na wschodzie mordy dokonywane przez pododdziały Armii Czerwonej oraz spontaniczne i inspirowane bandy złożone z

Białorusinów, Ukraińców, czy też ze zwykłych kryminalistów, na ziemiaństwie, inteligencji, osadnikach i chłopstwie. W centralnej Polsce dokonywano również eksterminacji, ale na nieco mniejszą skalę. Terror został skanalizowany na akcji brania zakładników, również spośród elit wiejskich. Organizowano tak w strefie niemieckiej, jak i radzieckiej podwaliny prawne przyszłego systemu (dekret o wywłaszczeniu ziemiaństwa, konfiskacie ziemi, organizowanie obozów przesiedleńczych, itp.) montowano administrację ogólną i rolną⁵. **Informacja wynikowa** → Wrzesień jest to pierwszy etap eksterminacji przedstawicieli wsi, dokonywanej przez okupantów oraz głównie na wschodzie przez ludność cywilną za bierną zgodą najeźdźców. Egzekucje i mordy te miały za zadanie sterroryzować społeczność wiejską (szerzej też całe społeczeństwo) i złamać opór i wolę walki. To organizowanie struktury administracyjnej i podwalin prawnych pod właściwą okupację. Eksterminacja to efekt długofalowych planów, a nie reakcja na działania Polaków.

d) Aspekt administracyjny.

W oparciu o postanowienia paktu Ribbentrop – Mołotow z 23 sierpnia 1939 r. oraz o „Niemiecko-sowiecki układu o przyjaźni i granicy” (II pakt Ribbentrop-Mołotow) z 28 września 1939 r. III Rzesza Niemiecka oraz Związek Sowiecki dokonały podziału ziem państwa polskiego. W latach 1939-1941 po stronie niemieckiej znalazło się 48% powierzchni II RP oraz 22 mln obywateli, natomiast strona sowiecka zagarnęła 52 % obszaru i 13 mln ludności. Pod okupacją niemiecką znalazły się zachodnie i centralne województwa Polski. Z tego obszaru 26 października 1939 r. wyodrębniony został teren Generalnego Gubernatorstwa (GG), na czele którego stanął dr Hans Frank. Pozostałe ziemie polskie włączono bezpośrednio do III Rzeszy. Z kolei Związek Sowiecki na podstawie „referendum” z 22 października 1939 r. wcielił terytoria okupowane bezpośrednio do ZSRR jako Zachodnią Ukrainę i Zachodnią Białoruś⁶, natomiast Wilno wraz z okręgiem Sowietów przekazali Litwie. Po 1941 r. (agresja niemiecka na ZSRR) pod okupacją niemiecką znalazła się całość ziem polskich, łącznie z Kresami Wschodnimi, które zachowały różnicowany status. Na kresach północno-wschodnich ustalono tzw. Komisarjaty Rzeszy (Wschód i Ukraina), Białostoczczyznę wcielono do Prus Wschodnich, a Galicję Wschodnią do GG. **Informacja wynikowa** → na podstawie bezprawnych i nielegalnych w świetle prawa międzynarodowego decyzji III Rzesza Niemiecka i Związek Sowiecki dokonały podziału administracyjnego państwa polskiego, które w swoich przedwojennych granicach po 1941 r. znalazło się całkowicie pod niemiecką okupacją. Tenże podział, mimo wielu podobieństw zwłaszcza w polityce depopulacyjnej i zwalczaniu podziemia,

⁵ Na dalszych etapach zostanie ta tematyka uszczegółowiona.

⁶ Na dalszym etapie prac wskazany zostanie dokładny podział administracyjny

skutkował w następnych latach różną sytuacją ludności (i własności) polskiej w poszczególnych strefach.

2. Polityka niemiecka i sowiecka wobec rolnictwa polskiego – [R-8]

a) Plany niemieckie i sowieckie wobec Polski i polskiego rolnictwa.

Długofalowe plany niemieckie przewidywały zgermanizowanie Ziemi Wcielonych w ciągu 10 lat, centralnych (GG) po zakończonych podbojach, a ziem wschodnich w ramach General Ost Plan. Do tego celu miano wykorzystać zrestrukturyzowane rolnictwo, na dwa sposoby. Sektor rolny na ziemiach wcielonych, w GG i od 1941 r. na terenie Komisariatów, miał w okresie wojny dostarczać tanią żywność oraz siłę roboczą. Rolnictwo, miało stać się też podstawą niemieckiej kolonizacji tych terenów. W strefie radzieckiej rolnictwo miało docelowo zostać skolektywizowane, wcześniej zaś wywłaszczone ziemiaństwo i osłabione „kułactwo”. Rolnictwo miało zasilać i stanowić istotny element gospodarki komunistycznej, *Informacja wynikowa* → Okupanci opracowali, szczegółowy plan przebudowy sektora rolnego i jego eksploatacji w czasie wojny oraz jego rolę w dłuższej perspektywie.

b) Realizacja niemieckiej polityki rolnej na ziemiach wcielonych.

Z końcem 1939 r. rozpoczęła się właściwa realizacja niemieckiej polityki wobec rolnictwa, tj. zmiana stosunków własnościowych, modernizacja rolnictwa i nowe przestrzenne zagospodarowanie wsi. Do 1941 r. dokonano konfiskaty wielkiej własności ziemskiej (w zasadzie w całości), a do 1943 r. przejęto większość gospodarstw wielko i – średniorolnych wraz z inwentarzem żywym i martwym. Znaczną część byłych właścicieli wysiedlono m.in. do GG (część znalazła pracę w rolnictwie, urzędach, handlu), deportowano do obozów koncentracyjnych, wywożono też na roboty przymusowe w głąb Niemiec (głównie chłopów i robotników rolnych). Okupant sukcesywnie zasiedlał opuszczone gospodarstwa osadnikami niemieckimi. Osobną kwestią jest konfiskata gospodarstw i deportacja rolników żydowskich (casus nielicznych gett wiejskich i przesiedlenia do GG). Równolegle prowadzono działania modernizacji wsi (przywieziono tysiące maszyn i narzędzi rolniczych do niemieckich już gospodarstw, reorganizowano strukturę przestrzenną wsi i upraw, prowadzono meliorację, komasację, chemizację itd.), rozpoczęto proces tworzenia tzw. wsi wzorcowych. Wszystko to miało zapewnić dostawy żywności dla wojennej maszyny niemieckiej. Ze względu na uznanie ziem wcielonych za integralną część państwa niemieckiego, w rolnictwie starano się prowadzić zracjonalizowaną politykę eksploatacji. Warto dodać, że Kraj Warty dostarczał na rynek niemiecki najwięcej żywności ze wszystkich prowincji. Dokonano, głównie we

dworach systematycznego rabunku dóbr kultury (grabież prawie w 3000 majątkach). **Informacja wynikowa** → Wieś na zachodzie Polski, głównie wieś wielkopolska w mniejszym stopniu pomorska, została poddana brutalnej polityce. Skonfiskowano dobra ziemiańskie (również całość żydowskiej własności ziemskiej większej i drobnej) i gros warsztatów rolnych drobnej własności. Ludność pozbawiona podstaw bytu została zakazana na poniewierkę wysiedleń, pracy przymusowej (również tej na miejscu), czy kaźni obozów koncentracyjnych i więzień.

c) Niemiecka polityka eksploatacji wsi w GG i na ziemiach wschodnich (po 1941 r.). –

Generalne Gubernatorstwo od początku istnienia uznane zostało za obszar, który miał być zapleczem taniej siły roboczej, taniej żywności i tanich surowców (swoista półkolonia). Niemcy uznając polskie rolnictwo za zacofane (wadliwa struktura własności, upraw, przestarzałe metody uprawy i gospodarowania), przystąpili do jego modernizacji, by zintensyfikować produkcję rolną na potrzeby własne. Wzrost ten upatrywano w rynkowej produkcji własności folwarcznej i wielkocłopskiej, dlatego też te gospodarstwa starano się dofinansować (m.in. preferencje podatkowe, eksploatacyjne, tanie kredyty), zmechanizować (dostawy maszyn, narzędzi, traktorów) i chemizować proces produkcji rolnej. Ingerowano również w stosunki własnościowe, konfiskując lub przejmując pod zarząd niemiecki ¼ majątków ziemiańskich i kilka procent chłopskich, lokalnie (np. Zamojszczyzna), znacznie więcej (w miejscach gdzie prowadzono przesiedlenia czy wysiedlenia). Po 1941 r. na Kresach Wschodnich do majątków przejętych przez Niemców, jako zarządcy wracało ziemiaństwo kresowe. Jednocześnie stworzono rozbudowany aparat rolny (największe kompetencje wobec wsi posiadał w nim Kreislandwirt)⁷, który obok dystrybucji środków produkcji, zajmował się przede wszystkim poborem przymusowych świadczeń ziemiopłodów, tzw. kontyngentów. Od 1942 r. , kiedy to rozpoczęła się na eksploatacja na szeroką skalę, rolnicy byli zobligowani do oddania na kontyngent ok. 1/3 płodów ziemi, ¼ pogłowia zwierząt hodowlanych. W 1944 r. prawie cały asortyment produkcji podlegał kontyngentowi, nawet słoma i siano. Okupant niemiecki „wymuszał” kontyngent różnymi sposobami. Z jednej strony były to bodźce ekonomiczne (tzw. system premiowy)⁸, ale nade wszystko stosował całą paletę kar. Od najłagodniejszych, czyli kary grzywny czy chłosty, poprzez karę więzienia, osadzenie w obozie (koncentracyjnym, karnym pracy, itd.),

⁷ Na dalszym etapie opis tego aparatu zostanie uszczegółowiony.

⁸ Za określoną ilość oddanego kontyngentu oprócz gratyfikacji finansowej, dodawano kartki na produkty deficytowe na ogół reglamentowane, wódka, tekstylia, smary, oleje, żelazo, itp.

konfiskatę majątku i grabież mienia, a skończywszy na stosowaniu odpowiedzialności zbiorowej⁹, której skrajnym wyrazem były np. pacyfikacje. Okupant niemiecki ustalając szczegółowe normy siły roboczej w gospodarstwach, nadwyżki te kierował na roboty przymusowe do Rzeszy, względnie organizował prace przymusowe na miejscu, np. w majątkach przejętych przez Niemców. Wraz z wyczerpywaniem się rezerw ludzkich w Niemczech, okupant sięgnął do organizowania formalnych łapanek i obław na Polaków (w kościołach, dworcach kolejowych, itd.). Ogółem z okupowanej Polski na roboty przymusowe wywieziono blisko 3 mln osób. Obok obciążeń kontyngentowych (rolnego i ludzkiego) dołączono obowiązek dostarczania podwód i uczestnictwa w pracach szarwarkowych (naprawa i utrzymanie dróg, mostów) oraz pracę w ramach Służby Budowlanej (Budienst). Ponadto w 1944 r. na terenie GG zmuszono Polaków do prac fortyfikacyjnych w związku z budową umocnień frontowych. Zbliżone formy eksploatacji istniały w Komisariatach Rzeszy, tj. pobór kontyngentów, siły roboczej, odpowiedzialność zbiorowa. Na przykład w Komisariacie Rzeszy Ukraina, ze względu na ukrainizację urzędów, wyższe obciążenia spadały na ludność polską. **Informacja wynikowa** → Okupant niemiecki w GG podjął próbę zintensyfikowania produkcji rolnej (preferencje, finansowe, dratwy maszyn, itd.), jedynie po to by ją przejąć na własne potrzeby. W tym celu rozbudowany aparat rolny stworzył system eksploatacji (kontyngent rolny, ludzki, podatki), który stosował wielorakie sposoby jego egzekucji. Stosowano bodźce ekonomiczne, ale przede wszystkim system kar i represji, do kary śmierci i konfiskaty majątku włącznie. Powszechnie stosowano zasadę odpowiedzialności zbiorowej, jej skrajny przejaw to m.in. pacyfikacje.

d) Polityka radziecka na Ziemiach Wschodnich. –

W okresie 1939-1941 roku wywłaszczono całkowicie wielką własność ziemską i osłabiono polską drobną własność chłopską. Dokonano też masowej grabieży dóbr kultury i mienia głównie, ziemiańskiego. Z początkiem 1940 r. przystąpiono do kolektywizacji, która objęła do czerwca 1941 r. ok. 1/5 gospodarstw. Kolektywizacja wiązała się z szykanami i represjami wobec opornych, od usunięcia z gospodarstwa, poprzez uwięzienie, aż po deportacje w głąb ZSRR. Rolnictwo poddane zostało również dostawom obowiązkowym, tzw. normom. **Informacja wynikowa** → okupant radziecki brutalnie wywłaszczył wielką własność i osłabił drobną własność. Rozpoczęto,

⁹ Niemal codziennym procederem ze strony okupanta było wprowadzanie na okres zbiorów stanu wyjątkowego (m.in. z tym się wiązał zakaz przewozu większej ilości ziemiopłodów czy zwierząt, zakaz swobody przemieszczania się) oraz prewencyjne aresztowania członków Komisji Kontyngentowych (gminnych i wiejskich) jako gwarantów

prowadzony na ogół brutalnymi metodami, proces kolektywizacji wsi, który wiązał się z gehenną setek tysięcy ludzi.

3. Polityka eksterminacji wsi polskiej. Przejawy zbrodni niemieckich i radzieckich. – [R – 10]

a) Eksterminacja warstwy przywódczej i Żydów (na wsi). – [R-8]

Jednym z pierwszych działań okupantów na ziemiach polskich była likwidacja polskiej warstwy przywódczej, w celu łatwiejszego opanowania terenu i zdławienia spodziewanego oporu. Działania te miały więc częściowo charakter prewencyjny. Niemcy w pierwszych miesiącach okupacji (głównie na terenach, które następnie zostały włączone do Rzeszy) w ramach tzw. Intelligenzaktion, zamordowali na miejscu, zgładzili w obozach i więzieniach ok. 100 tys. osób. Systematycznej eksterminacji poddano m.in. inteligencję, duchowieństwo (również niekatolickie), ziemiaństwo i działaczy społecznych politycznych z różnych środowisk, w tym z wiejskiego. Na przykład w Kraju Warty do obozów koncentracyjnych trafiło ponad 10 tys. osób, do więzień zaś ponad 50 tys. W GG przeprowadzono akcję AB, która pochłonęła około 6 tys. tysięcy osób zaliczonych do inteligencji¹⁰. Akty eksterminacji wobec elity nie ustały do końca okupacji, jedynie ich skala i kontekst nieco zmienił się. Zrezygnowano z charakteru prewencyjnego na rzecz represji wobec osób zaangażowanych. Szczególnie mocno ucierpiał kler katolicki. W niektórych diecezjach na ziemiach wcielonych, aż 80 % parafii, również wiejskich zostało bez księdza katolickiego. Na wschodzie pod okupacją sowiecką eksterminowano inteligencję polską (m.in. w Katyniu oficerów rezerwy, policji, straży granicznej), ziemiaństwo (zamknięto w więzieniach, np. ok. 15 % ziemian). W tym okresie okupant niemiecki przystąpił na zachodzie i w centrum okupowanych ziem polskich, a po 1941 r. na ziemiach wschodnich do izolacji i eksterminacji ludności żydowskiej. Żydowska ludność wiejska na ogół była przesiedlana głównie do tworzonych na terenie GG gett w miastach i miasteczkach. Ostatecznego aktu eksterminacji niemieckie władze okupacyjne dokonały w 1942 r. (akcja Reinhardt). **Informacja wynikowa** → Niemcy po zainstalowaniu okupacji przystąpili do likwidacji warstwy przywódczej. Na wsi byli to głównie ziemianie, nauczyciele, księża, działacze społeczni i polityczni, wywodzący się również ze środowiska chłopskiego. Szczególnie brutalny przebieg i duże straty zanotowano na ziemiach wcielonych. W radzieckiej strefie okupacyjnej likwidowano elitę wiejską (ziemian, księży, inteligencję) w obozach, w więzieniach i na zsyłce. Żydzi - mieszkańcy wsi i rolnicy ze względów pragmatycznych byli skupiani w gettach miejskich, z ziem zachodnich Żydzi byli wysiedlani do GG.

¹⁰ Jednocześnie z likwidacją inteligencji władze niemieckie przeprowadziły likwidację tzw. zawodowych przestępców, których odsetek w całej akcji wyniósł ok. 20 %.

b) Wysiedlenia (przesiedlenia) i deportacje. –

Obydwaj okupanci zorganizowali aparat administracyjny (w tym eksterminacyjny) przystąpili do czystek etnicznych na podbitych terenach, szczególnie na wsi. Do 1941 r. z sowieckiej strefy okupacyjnej deportowano (w 4 etapach) ok. 320 tys. (wg źródeł NKWD) (wg źródeł polskich ok. 1.5 mln). Obok przedstawicieli służb mundurowych i inteligencji, wywieziono m.in. ziemian, osadników wojskowych, reprezentantów zamożniejszego chłopstwa polskiego oraz po części ludność żydowską (tzw. bieżęców, którzy w 1939 r. napłynęli na te tereny wraz z falą uchodźców). Ponadto władze sowieckie aresztowały ponad 110 tys. ludzi, którzy znaleźli się w łagrach i aresztach. Część z nich została eksterminowana w 1941 r. Pod okupacją niemiecką, na terenach wcielonych po zorganizowaniu obozów przesiedleńczych przystąpiono do systematycznych wysiedleń do GG. Do 1944 r. wysiedlono blisko 900 tysięcy osób (tylko w latach 1939-1941 było to 365 tys. osób), głównie ziemian, chłopów, robotników rolnych i inteligencję. Wysiedlono też ludność żydowską. Wysiedleni z ziem zachodnich byli lokowani przez władze niemieckie we współpracy z RGO po wsiach, miasteczkach i miastach, gdzie na początku zdani byli jedynie na łaskę ludności miejscowej. Wysiedlona ludność żydowska, również ta zamieszkująca wieś w zachodniej Polsce, była kierowana do gett na terenie GG. Poza tym niemieckie władze okupacyjne w GG do 1944 r. dokonały szeregu wysiedleń i przesiedleń związanych z budową poligonów czy niewywiązywaniem się z obowiązków kontyngentowych. Najszerszy zakres wysiedlenia (połączone z eksterminacją Polaków) objęły Zamojszczyznę (dystrykt lubelski) w latach 1942-1943, co wiązało się z planami tworzenia zwartej strefy osadnictwa niemieckiego. Z 696 osiedli Zamojszczyzny Niemcy wysiedlili ok. 110 tys. mieszkańców, spacyfikowali 115 wsi i osiedli, całkowicie spalili 16, a częściowo 68. Zamordowali 4 674 osoby, aresztowali i zesłali do obozów zagłady 2 111 osób. Wreszcie warunki okupacyjne zmusiły tysiące ludzi do porzucenia dotychczasowych miejsc pracy lub poszukiwań nowych, w tym na wsi. **Informacja wynikowa** → Okupanci po zajęciu terenów polskich dokonali brutalnymi metodami czystki etnicznej, wysiedlając czy deportując setki tysięcy osób z terenów wiejskich, na ogół niewiele troszcząc się o ich byt materialny. Na zachodzie czyniono to z przyczyn rasowych, na wschodzie z klasowych. Jedni i drudzy usuwając czynnik polski dążyli do zatarcia charakteru polskiego tym ziem.

c) Masowy terror wobec wsi (kulminacja niemieckiego terroru wobec wsi). –

Od 1942 r.¹¹ wraz ze wzmożeniem eksploatacji niemieckiej polskiego rolnictwa (zwiększenie kontyngentów, wzrost podatków, masowe wywózki na roboty, przesiedlenia), tężał też opór polskiej

¹¹ Pacyfikacje przeprowadzone wiosną 1940 r. na Kielecczyźnie (w związku z akcją przeciw „Hubalowi”), które pochłonęły 712 osób były wydarzeniem odosobnionym.

wsi, ten bierny, a potem czynny. Rolnik polski zagrożony w swoim bycie materialnym, a długofalowo i biologicznym podjął otwartą walkę (poprzez bezpośrednie uczestnictwo w zbrojnych strukturach konspiracyjnych i wsparcie materialne dla oddziałów zbrojnych) z okupantem o przetrwanie. Na te zjawiska nałożyła się również aktywizacja polskiego podziemia zbrojnego, w związku z klęskami niemieckim na froncie wschodnim, co w doktrynie wojskowej AK oznaczało przystąpienie do wzmożonej dywersji w celu osłabienia wroga.

Władze niemieckie używały różnych metod by ten opór zdławić, by odciąć rozwijające się podziemie zbrojne od naturalnego zaplecza – wsi, m.in. poprzez bodźce ekonomiczne, kary pieniężne, a także chłostę i prewencyjne aresztowania. Jednak najbardziej zbrodniczą próbą złamania oporu wsi były pacyfikacje (pacyfikacja polegała na mordowaniu mieszkańców wsi z jednoczesnym paleniem zabudowań, vide wieś Jabłonie Dobki na Białostoczczyźnie, Tylmanowa i Ochotnica Dolna w Krakowskiem) oraz różnego rodzaju akcje terrorystyczne (na zasadzie szeroko zakrojonej odpowiedzialności zbiorowej, ale bez niszczenia zabudowy vide zbrodnie por. Alberta Schustera w centralnej Kielecczyźnie) i przeciwpartyzanckie, podczas których oddziały policyjno-wojskowe walczyły z oddziałami partyzanckimi, dopuszczając się jednocześnie zbrodni na ludności cywilnej vide operacje: „Waldkater” na Kielecczyźnie i „Sturmwind I” i „Sturmwind II” na Lubelszczyźnie w 1944 r. Pacyfikacje były najbardziej typową formą stosowania zasady odpowiedzialności zbiorowej i terroryzowania ludności. Mieszkańcy wsi uchylający się od ww. obowiązków ginęli także w pojedynczych i zbiorowych egzekucjach w wielu miejscach masowych straceń tworzonych przez różnego rodzaju posterunki i oddziały policyjne. Wreszcie nieodłącznym elementem terroru były kary za udzielanie pomocy ukrywającym się Żydom, w tym egzekucje. Tylko na Kielecczyźnie udało się potwierdzić śmierć 110 osób za pomoc Żydom (choćby na rodzinach Kowalskich, Kosiorów), ale także z innych terenów, na rodzinach Ulmów czy Baranków. Część ofiar po stronie chłopskiej były to osoby udzielające pomocy jeńcom radzieckim. **Informacja wynikowa** → Odbiorca musi być świadom, że opór polskiego rolnika był odpowiedzią na wzmożoną eksploatację niemiecką i postępującą pauperyzację wsi. Z kolei okupant niemiecki stosował szereg metod złamania oporu rolnika polskiego. Kulminacją tych zmagania były właśnie pacyfikacje, akcje przeciwpartyzanckie, masowe, pojedyncze, publiczne egzekucje. Częścią terroru były także zbrodnie za pomoc ukrywanym Żydom i jeńcom radzieckim.

d) Mordy na wsi na Kresach Północno - Wschodnich i Galicji Wschodniej. –

Nieco bardziej skomplikowana jest kwestia mordów na wsi na ziemiach wschodnich. Na terenie Wołynia i częściowo w dystrykcie galicyjskim doszło do planowej czystki etnicznej ze strony

ukraińskiej (nawet wspieranej przez część kleru grekokatolickiego), przy biernym przyzwoleniu władz niemieckich. Strona polska odpowiedziała organizując samoobronę, sporadycznie dopuszczając się też mordów odwetowych. Tło czystki ukraińskiej, stanowiły skomplikowane sprawy pogranicza, zaszłości historyczne oraz w jakimś mierze efekt polityki niemieckiej *di vide et impera*¹². Na północy, aktów eksterminacji na polskim ziemiaństwie (pracującemu jako leiterzy w niemieckich majątkach *liegenschaftowych*) na chłopstwie oraz duchowieństwie dokonywała miejscowa partyzantka białoruska i partyzantka bolszewicka oraz zwykłe bandy rabunkowe. Bolszewicy czynili to głównie jako wyraz walki z niemieckim zapleczem ekonomicznym i zapleczem polskiej reakcji społecznej. **Informacja wynikowa** → mordy na Polakach dokonywane na ziemiach wschodnich, głównie przez Ukraińców to efekt zaszłości historycznych i niemieckiej polityki. Nie można na jednej szali stawiać działań samoobrony polskiej, która nawet dopuściła się pojedynczych aktów zbrodni, z zaplanowaną i z premedytacją przeprowadzoną akcją eksterminacyjną na bezbronnej polskiej ludności wiejskiej. Na północy mordowano z przyczyn klasowych i jako element taktyki wojennej (rzeczywiste czy urojone zaplecze niemieckie).

e) Michniów – symbol eksterminacji wsi polskiej pod okupacją niemiecką. –

W dniu 12 i 13 lipca 1943 r. pododdziały niemieckiej policji porządkowej i policji bezpieczeństwa dokonały pacyfikacji wsi Michniów. Pierwszego dnia zamordowanych zostało około 100 mężczyzn (większość spalona żywcem w stodołach), natomiast następnego dnia w odpowiedzi na odwet partyzancki AK, spalona została pozostała część wsi, a wszyscy obecni mieszkańcy zamordowani niezależnie od płci i wieku (nielicznym udało się zbiec). Władze niemieckie zabroniły odbudowy wsi, a jej mieszkańcy, którzy próbowali wracać na ojcowiznę byli prześladowani. Los, który dotknął Michniów, był kulminacją terroru jaki rozlał się po Kielecczyźnie od II połowy 1942 r. Te tragiczne wydarzenia poprzedziły zbrodnie w okresie wojny 1939 r. i zarządu wojskowego (95 ostrzelanych i w różnym stopniu spalonych wsi), pacyfikacje wiosenne 1940 r. (712 zamordowanych osób), terrorystyczna działalność por. Alberta Schustera (zamordowanych ok. 400 osób) czy pacyfikacji Skałki Polskiej i Stróżek oraz morderstw i obław dokonywanych przez posterunki policyjne. Od jesieni 1943 r. (m. in. operacja Oktober) policja niemiecka i władze okupacyjne zmieniły metody walki z oporem wobec zarządzeń okupacyjnych (w tym popieraniem partyzantki) na rzecz obław antypartyzanckich, aczkolwiek z jednoczesnym dokonywaniem zbrodni na ludności cywilnej. Szczególnie wiele takich form działań miało miejsce jesienią 1944 r. wraz z próbą opanowania terenu przez jednostki policji i Wehrmachtu. Niemniej należy zwrócić uwagę, że działania eksterminacyjne w formie zastosowanej w Michniowie były poniekąd zaprzeczeniem

¹² Były regiony gdzie Polacy i Ukraińcy łączyli się przeciw partyzantce sowieckiej, głównie dystrykcie galicyjskim.

polityki skierowanej na maksymalną eksploatację. Akcjami eksterminacyjnymi wobec Polaków okupant przygotowywał grunt pod przyszłą powojenną kolonizację tych obszarów przez Niemców (tzw. germanizacja ziemi). Tym należy tłumaczyć paradoksalnie irracjonalną z ekonomicznego punktu widzenia zagładę wybranych wsi wraz z mieszkańcami.

Po wojnie Michniów stał się symbolem spacyfikowanych wsi i męczeństwa wsi pod okupacją niemiecką. Wybór Michniowa nie był przypadkowy, bowiem nastąpiła tutaj swoista kompensacja form terroru stosowanego wobec mieszkańców polskiej wsi: pacyfikacja połączona z paleniem żywcem, mordowanie mężczyzn, kobiet i dzieci, aresztowania połączone z brutalnymi śledztwami zakończone skazaniem na pobyt w obozie koncentracyjnym (KL Auschwitz), wywożenie na roboty przymusowe, zabór mienia ludności pacyfikowanej wsi oraz pomocy udzielanej oddziałom konspiracyjnym różnej proweniencji politycznej. Z inicjatywą utworzenia w Michniowie mauzoleum wystąpiła grupa działaczy kieleckiego PTTK i OKBZH w Kielcach jeszcze w latach 60-tych ubiegłego stulecia. W kolejnych latach inicjatywa zbierała coraz większy odzew władz i poparcie społeczne. W 1981 r. ukazał się apel kieleckich Okręgów ZBoWiD i PTTK o budowę Mauzoleum w Michniowie. W 1984 roku powołany został Komitet Organizacyjny Budowy Mauzoleum Martyrologii Wsi Polskiej w Michniowie, a w 1987 roku powołano Komitet Honorowy. Opracowano różne koncepcje architektoniczne i symboliczne budowy obiektu, które z różnych względów (politycznych i finansowych) nie doczekały się urzeczywistnienia. Dopiero współcześnie realizowany jest projekt Nizio International Design. **Informacja wynikowa** → pacyfikacja Michniowa ze względu na liczbę ofiar i brutalność jej przeprowadzenia w połączeniu z dodatkowymi czynnikami (kompensacja form terroru) stał się symbolem spacyfikowanych wsi i terroru.

4. Ruch oporu na wsi. Opór cywilny i walka zbrojna – [R-8]

Działania depopulacyjne okupanta niemieckiego i radzieckiego, od samego początku rodziły opór w społeczeństwie polskim. Jednak w pierwszych miesiącach okupacji na skutek wysokiej koniunktury rolnej jaka przyniosła wojna w GG (brak było wówczas systemu kontyngentowego), część chłopów i ziemian wyrażała zadowolenie z faktu nastania lepszych czasów dla polskiego rolnictwa (głównie jako pokłosie wcześniej omawianego syndromu września i strat wywołanych wielkim kryzysem). W tym kontekście widzieć należy przejawy współpracy ludności wiejskiej z władzami okupacyjnymi, które na wsi najczęściej miały formę przypadkowej, okazjonalnej i powodowanej zawiścią sąsiedzką. Stopniowo poczynania niemieckie, czyli wzrost obciążeń i eksploatacja ekonomiczna, a z biegiem czasu coraz większy terror oraz rozbudzenie postaw patriotycznych również przez prasę konspiracyjną różnych odcieni politycznych, przyniosła zmianę

sytuacji. Można śmiało stwierdzić, że w okresie okupacji, a zwłaszcza po 1941 r., cechą genetyczną, konstytutywną polskiej wsi stał się opór wobec eksterminacji i eksploatacji. Na wsi najlepiej (ze względu na silny integryzm społeczny, warunki przestrzenne i terenowe) daje się zauważyć przejście **od wspólnoty prześladowanych do wspólnoty walczących**. Opór wsi trzeba widzieć nie tylko jako awers polityki okupantów, ale również jako wyraz postawy obywatelskiej i patriotycznej. Najsilniejszy ruch oporu obserwujemy w GG, gdzie deformacja struktury społecznej była najmniejsza oraz dominował jednolity skład narodowościowy, wzmocniony tysiącami wysiedleńców z terenów włączonych do III Rzeszy. Na ziemiach wcielonych, a zwłaszcza na wschodzie gdzie ta dekonstrukcja była najgłębsza, opór ten wyraził się w mniejszym zakresie. Do 1943 r. dominuje opór cywilny, a potem równoległe do niego rozwinęła się akcja zbrojna, by swoje apogeum osiągnąć latem 1944 r.

Podkreślić należy, że zarówno bierny, jak i czynny opór społeczności wiejskiej, w większości, zakorzeniony był w strukturach i podporządkowany legalnej władzy polskiej w postaci Podziemnego Państwa Polskiego oraz jego agend, w tym Armii Krajowej jako ramienia zbrojnego PPP, którego postanowienia i rozkazy respektowano i uznawano za obowiązujące. Oddziały AK lub też inne, uznające zwierzchnictwo rządu polskiego na uchodźstwie, były ponadto widocznym znakiem, istnienia państwa, niezależnie od powołanych do tego struktur cywilnych. **Informacja wynikowa** → opór wsi polskiej wobec poczynań okupantów przyjął dwie formy – opór bierny (cywilny), z biegiem czasu i ten czynny, stał się istotą życia na wsi w dobie okupacji. Pod koniec wojny dołączył do niego opór zbrojny. Sprzeciw ten był wyrazem postawy obywatelskiej i patriotycznej.

a) Opór cywilny/bierny rolników w walce z eksploatacją ekonomiczną –

Bazując na instynkcie samozachowawczym chłopca, wspartym „kodeksem praw i obowiązków Polaka” w ramach Walki Cywilnej wypracowano szereg metod omijania przepisów niemieckich. Do najpopularniejszych należało fałszowanie statystyki rolnej (nie wykazywano całości areálu gospodarstwa)¹³, zaniżanie przez komisje produkcji rolnej wysokości plonów co przekładało się na niższy kontyngent, ukrywanie żywności, opóźnianie dostaw kontyngentowych, zbywanie na czarnym rynku (zapatrywanie miast), łapówka oraz wsparcie rzeczowe (żywność i furaz) podziemia zbrojnego, zgłaszane władzom niemieckim jako straty zadane przez bandy rabunkowe. **Informacja wynikowa** → Rolnik polski dążąc do stępienia ostrza eksploatacji chwycił się rozmaitych sposobów omijania zarządzeń okupanta. Czynił to z pobudek patriotycznych, jak i finansowych. Zbycie ziemiopłodów na czarnym rynku wiązało się z wysokimi dochodami, choć obarczone było wysokim ryzykiem (wielu chłopów i ziemian za tzw. paskarstwo było więzionych lub zsyłanych do obozów

¹³ Szacuje się, że w GG rolnik polski (chłop i ziemianin) ukrył ok. 1/3 swojego areálu przed okupantem niemieckim.

koncentracyjnych). To ryzyko podejmowane było jako wyraz solidarności z miastami, które dzięki temu procederowi uniknęły zagłodzenia.

b) Walka zbrojna wsi. –

Walka zbrojna dla wsi w pewnym sensie była kontynuacją oporu cywilnego, który w momencie nasilenia eksploatacji, musiał zostać wsparty oporem czynnym, by osłabić wroga. Rolnik polski więc by ocalić siebie i wspólnotę narodową, postawił do dyspozycji to co najcenniejsze swoje życie (ochotnik) i swoje zasoby materialne. Wieś polska stała się podstawą polskiego podziemia zbrojnego. Walczył on pod różnymi sztandarami mając na uwadze nie tylko zachowanie swoich warsztatów, ale i odzyskanie niepodległości Polski. Walczył pod sztandarem AK, bo była to oficjalna siła zbrojna polskiego państwa (rządu i PPP). Chłop angażował się po stronie ludowców bo liczył nie tylko na wolną Polskę, ale na Polskę urządzoną wg wizji ruchu ludowego. Polski ziemianin zaś zasiliał NSZ, bo te gwarantowały w niepodległej Polsce brak radykalnych przeobrażeń społecznych i gospodarczych, natomiast oddziały i organizacje o zabarwieniu komunistycznym (GL/AL) przyjmowały ochotników, którzy chcieli walczyć z okupantem niemieckim i o nowy porządek społeczny u boku Związku Sowieckiego. Udział chłopów w ważniejszych formacjach podziemia: AK – (ok. 45 %, 170 tys. osób), BCH (ok. 140 tys.) i NSZ (ok. 15 tys.). Z oczywistych względów ziemiaństwo zasililo szeregi AK i NSZ. W konspiracji i partyzantce komunistycznej uczestniczyło ok. 20 tysięcy osób, głównie młodzieży z biedniejszych rodzin.

Podstawowym aspektem dla podziemia zbrojnego (i to w zasadzie dla wszystkich wspomnianych formacji), było wsparcie udzielane przez wieś. Chata – dwór stały się „domem” i zapleczem medycznym dla konspiratorów i partyzantów; gospodarstwo – folwark ze swoich zasobów udzielały wsparcia rzeczowego i materialnego konspiracji i partyzantce. Ziemianie nawet zorganizowali zrzeszoną z AK, organizację paramilitarną („Uprawa” – „Tarcza”), przez którą w GG świadczyli na rzecz AK. **Informacja wynikowa** → Rolnik polski podjął walkę zbrojną (udział personalny oraz wsparcie rzeczowe i finansowe) mając na uwadze nie tylko własne przetrwanie, ale jako świadomy obywatel była to walka o niepodległość Polski. Angażowano się też na rzecz różnych opcji politycznych, aby ta niepodległość przyniosła spełnienie własnych aspiracji politycznych i społecznych.

c) Tajne nauczanie-

Wprawdzie tajne nauczanie przybrało większe rozmiary w miastach, to jednak i wieś polska miała udział w tym wielkim sprzeciwie zagłady polskiego życia narodowego. Poza aspektem kształcenia się dzieci chłopskich i ziemiańskich, istotny jest fakt, iż tajne nauczanie, a zwłaszcza

tajne komplety, przynosiły wymierne dochody dla kadry pedagogicznej. Ten fakt, rzadko poruszany w literaturze przedmiotu, odegrał ważną rolę w zachowaniu przynajmniej części potencjału polskiej inteligencji. **Informacja wynikowa** → Tajne nauczanie to sprzeciw wsi polskiej przeciw wynarodowieniu Polaków, ale również forma ocalenia polskiej inteligencji (źródło utrzymania).

d) Akcja dobroczynna jako przejaw oporu wsi –

Wieś polska na wskroś klerykalna pod wpływem pobudek religijnych (apele z ambon) i z poczucia wspólnoty narodowej i obywatelskiej (podsycanej przez podziemie) zaangażowała się na rzecz pomocy uciekinierom, wysiedleńcom i innym osobom pokrzywdzonym przez wojnę. Był to też przejaw oporu wobec depopulacyjnej polityki okupanta. Duchowni, ziemianie, nauczycielstwo, w mniejszym zakresie chłopi, działali społecznie w instytucjach dobroczynnych, PCK, Caritas i najszerzej w RGO. Zaś w świadczeniach rzeczowych przodowali chłopi i ziemianie - np. opodatkowanie swoich gospodarstw na rzecz RGO. Setki tysięcy osób bezpośrednio korzystało z bezpłatnej gościny w chatach i dworach oraz z pomocy materialnej (wysiedleni ziemianie, inteligencja, chłopi, itd.). Duchowni, chłopi i ziemianie wspierali ukrywających się Żydów, aczkolwiek wspomagano głównie tzw. swoich Żydów. Była to pomoc rzeczowa, lokalowa. Jedną z ważniejszych form pomocy, choć nieco pomijaną w historiografii – bo masową (jeszcze w czasie trwania gett) - była wymiana handlowa pomiędzy Żydami a stroną aryjską. Pozwalała ona na przetrwanie tysięcy ludzi w murach getta. **Informacja wynikowa** → Polska wieś z pobudek religijnych, narodowych i obywatelskich włączyła się, a nawet stała się podstawą oporu wobec okupantów. Przejawem sprzeciwu wobec poczynań okupantów i wyrazem solidarności była akcja dobroczynna wobec potrzebujących i pokrzywdzonych przez wojnę.

5. Bilans wojny na wsi. [R-9]

a) Bilans demograficzny.

Na terenie Polski w okresie okupacji niemieckiej różnymi formami represji zostało dotkniętych ponad 10 tys. wsi, w tym w 900 wsiach były to mordy masowe (od kilku do kilkuset osób). W okresie zarządu wojskowego przeprowadzono na terenie okupacji niemieckiej 760 egzekucji (w tym Wehrmacht ok. 714), w wyniku których zginęło ok. 20 tys. ofiar, a spalonych zostało 470 wiosek. W latach 1942 -1944 tylko na terenie GG policja i wojsko niemieckie przeprowadziły ok. 650 akcji przeciw ludności wsi, w czasie których zginęło 17 tys. ludzi, a blisko 200 wsi uległo całkowitemu lub częściowemu spaleni. Ogólne straty ludnościowe państwa polskiego pod okupacją niemiecką wyniosły 5 470 000 – 5 670 000 osób (Polaków i Żydów), co w przybliżeniu wyniosło około 20% strat osobowych. Do strat bezpośrednich należy doliczyć straty

pośrednie. Kalectwu fizycznemu i psychicznemu uległo ok. 600 tys. osób. Śmiertelności dzieci wzrosła do 26 promili, a dorosłych do 18 promili (stan na 1946 r.). Ponadto nastąpił wzrost zachorowań na gruźlicę i schorzenia nerwowe. **informacja wynikowa** → polska wieś pod okupacją niemiecką i sowiecką poniosła ogromne straty ludzkie, częściowo zniszczona została warstwa inteligencka; straty biologiczne wsi zostały rekompensowane dopiero wiele lat po wojnie.

b) Bilans ekonomiczny.

Polityka eksploatacji – sowiecka i niemiecka doprowadziła na wschodzie do zniweczenia potencjału ekonomicznego gospodarki folwarcznej i częściowo własności chłopskiej. W wyniku wojny zniszczono w Polsce do 200 tys. zakładów handlowych, ok. 85 tys. zakładów rzemieślniczych. Na zachodzie doszło do poważnych zmian strukturalnych, a w centrum poprzez masowy rabunek na końcu wojny, zadano poważne straty w infrastrukturze rolniczej (inwentarz martwy, żywy, zniszczenia nieruchomości). Zniszczenie lub poważne uszkodzenie odnotowano w 350 tys. gospodarstw rolnych (przeszło 1/5 stanu posiadania), a inwentarz pociągowy i rzeźny w tych gospodarstwach obniżył się o 60%. Dokonano też masowej grabieży dóbr kultury we dworach ziemiańskich pod oboma okupacjami i częściowo u chłopów. **Informacja wynikowa** → okupanci na skutek podjętych przeobrażeń i eksploatacji finalnie doprowadzili do zmian w strukturze rolnictwa oraz ogromnych strat materialnych w infrastrukturze rolnej.

a) Odpowiedzialność sprawców zbrodni.

Po zakończeniu II wojny światowej władze polskie rozpoczęły, w oparciu o dekret PKWN z 31 sierpnia 1944 r., ściganie osób odpowiedzialnych za zbrodnie dokonane na narodzie polskim. Ze względów na sytuację polityczną (praktyczną okupację sowiecką) do odpowiedzialności pociągano tylko funkcjonariuszy państwa niemieckiego. Byli to ci przedstawiciele administracji cywilnej i wojskowo-policyjnej, których udało się schwytać na terytorium Polski lub też zostali wydani w ręce polskie przez państwa sprzymierzone. Głównie do końca lat 40-tych XX wieku przed sądami polskimi odbył się szereg procesów, w tym przed NTN. Do końca lat 80-tych ściganie zbrodni niemieckich w Polsce objętych zostało ok. 80-100 tys. osób, a do końca 1977 r. skazanych ze wspomnianego dekretu sierpniowego zostało 17 919 osób, w tym 1/3 Niemców, Austriaków i volksdeutschów. Z kolei b. GKBH w Polsce wraz z Okręgowymi Komisjami przeprowadziła w sprawie niemieckich zbrodni w czasie II wojny światowej 2 310 śledztw. W Republice Federalnej Niemiec prokuratury do dnia 20 września 1967 r. wszczęły łącznie 944 śledztwa w sprawie zbrodni hitlerowskich w okupowanej Polsce. Określenie „okupowana Polska” oznacza w tym przypadku terytorium pomiędzy granicami Polski – „wersalską” na zachodzie, a „jałtańską” na wschodzie. Na podstawie materiałów z tych łącznie 3 254 śledztw doszło w RFN do 94 procesów. W tym 75

procesów, których przedmiotem były wyłącznie zbrodnie na Żydach, 11 gdzie ofiary były różnej narodowości i 8 w sprawie zbrodni na Polakach, co nijak się miało do ogromu popełnionych zbrodni. Wśród tych 94 spraw nie było żadnego procesu o zbrodnie Wehrmachtu i ani jednego procesu o pacyfikację. Jedyne dwa procesy za granicą o pacyfikację polskich wsi, bądź szerzej – o terror na wsi, miały miejsce w państwach języka niemieckiego, ale nie w RFN. Oba procesy dotyczyły zbrodni na Kielecczyźnie. Sąd w Karl-Marxstadt (obecnie Chemnitz) w byłej NRD skazał na śmierć por. Alberta Schustera – dowódcę 62 zmotoryzowanego plutonu żandarmerii, Austriacki sąd w Grazu skazał dowódcę kieleckiego *Hauptmannschaft u* żandarmerii kpt. Gerulfa Mayera za m.in. pacyfikację Skałki Polskiej na 11 lat ciężkiego więzienia. Pozostałe śledztwa poza wykorzystanymi do wspomnianych 94 procesów zostały przez niemieckie prokuratury umorzone z różnych powodów: niewiarygodności polskich świadków, niemożności zidentyfikowania lub odnalezienia sprawcy bądź działaniem na rozkaz. **Informacja wynikowa** → wbrew obiegowym opiniom tylko niewielka część funkcjonariuszy państwa niemieckiego odpowiedziała za swoje zbrodnie. Ogromna większość rozkazodawców różnych szczebli i praktycznie niemal wszyscy szeregowi wykonawcy pacyfikacji, rozstrzeliwań i innych aktów terroru pozostali bezkarni. Natomiast, ze względu na okoliczności historyczne, absolutnie bezkarni pozostali sprawcy zbrodni popełnionych na mieszkańcach wsi po stronie sowieckiej.

6. Upamiętnienie. – [R-5]

Skala zbrodni popełnionych w okresie II wojny światowej skłaniała współczesnych do podejmowania inicjatyw upamiętnienia wydarzeń, osób, miejsc związanych z tragiczną historią. Zjawisko to w minionych dziesięcioleci znacznie ewoluowało. Jedną z pierwszych inicjatyw polegała na utworzeniu „muzeów martyrologicznych”: Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau, Muzeum na Majdanku, gdzie dokumentowano m. in. męczeństwo wsi. Na terenie całego kraju upamiętnienia przyjmowały i przyjmują różnorodne formy pamięci: w postaci monumentów, płyt, tablic, naturalnych kamieni, pomników, obelisków, posągów, figur, czy form żywych, np. dębów pamięci. Dość częsta forma polega na nazywaniu ulic, placów, nawiązujących do tragicznych wydarzeń. Informacja wynikowa → już od pierwszych dni po zakończeniu wojny społeczeństwo polskie poprzez inicjatywy centralne (państwowe) jak i lokalne przystąpiło do budowania pamięci o tragicznych doświadczeniach i bilansie II wojny światowej.

Uwagi końcowe

Praca nad scenariuszem (choć nie do końca to zostało wyartykułowane w rozmowie, a zostało zawarte w umowie, której tekst został dostarczony na dwa dni przed terminem realizacji), mimo tego była prowadzona w kontekście zebranego przez Stowarzyszenie materiału ikonograficznego i

eksponatów. Dlatego też treści zawarte w scenariuszu w dużej mierze korespondują ze wspomnianymi zbiorami (artefakty, dokumenty, fragmenty czasopism, źródła mówione w postaci relacji i fotografie). Praca nad scenariuszem zakładała, że otrzymany surowy materiał ekspozycyjny, będzie wymagał obróbki i celowego przyporządkowania go do poszczególnych wątków wystawy. Materiał ten prezentuje stosunkowo szerokie spektrum zagadnień poruszonych w scenariuszu i koresponduje z jego założeniami, m. in. eksploatacją ekonomiczną, masowym terrorem czy zróżnicowaniem narodowościowym i kulturowym wsi przedwojennej. Ponadto zbiory zawierają informacje, odnośnie osób odpowiedzialnych za prowadzenie polityki wyzysku i represji na wsi oraz uwzględniają one różne formy upamiętnienia tragicznych wydarzeń z okresu okupacji, nie tylko w postaci pomników, tablic, ale także sesji naukowych. Współczesne środki przekazu w formie multimedialnej połączone z oryginalnymi artefaktami zapewne ułatwią zrozumienie i poznanie tragicznej historii wsi i jej martyrologii w czasie II wojny światowej.

W nawiązaniu do uwag zawartych wyżej, nadmieniamy, iż scenariusz nie uwzględnia doboru materiału i treści dla konkretnych grup docelowych. Wynika to z faktu braku precyzyjnej informacji w tym względzie (jak wyżej). Poza tym poprzedni scenariusz opracowany przez Lecha Krzyżanowskiego, takie informacje i treści zawierał. Ta część scenariusza została oceniona wysoko i założyliśmy (ten wątek przewinął się rozmowie przy podjęciu się pracy nad scenariuszem), że Stowarzyszenie przyjmuje założenia opracowane przez L. Krzyżanowskiego.

Jerzy Gapys, Tomasz Domański,